

ПІЗНАННЯ — процес осягнення людиною світу; філософська категорія для позначення цього процесу. П. вивчає **епістемологія**; як синоніми вживають: гносеологія, теорія П. Об'єкт П. — це не вся об'єктивна реальність, що існує незалежно від людини, а лише та її частина, що потрапила в горнило людської предметно-пізнавальної діяльності. Тому справедливо твердити, що немає суб'єкта без об'єкта і навпаки. Вони не можуть існувати один без одного, і питання про первинність чи вторинність суб'єкта або об'єкта в епістемології не стоїть. У цьому плані звинувачення І. Канта в **агностицизмі** виглядають не зовсім обґрунтованими, адже німецький філософ витлумачував річ у собі саме в гносеологічному сенсі як ту межу, до якої ми знаємо світ, і все те, що знаходиться за цією межею, не є об'єктом П. Дійсно, світ є такий, яким ми його знаємо, і даний він нам лише у формах нашого **знання**.

В історії філософії склалися дві основні концепції П. світу: **емпіризм** та **раціоналізм**. Емпірична стратегія П. виходить з того, що людина отримує знання про об'єкт за допомогою органів чуття. Цей досвід узагальнюється шляхом індукції (див. **Індукція і дедукція**). Проте вона завжди не повна, і знання, отримане таким чином, не має властивості аподиктичності, тобто всезагальності й необхідності. Отже, головна складність, з якою зіштовхнулися емпіристи, полягає в переході від одиничного, що фіксують органи чуття, до загального, адже в природі існують лише одиничні речі, ніяких абстракцій там немає. Зважаючи на подібні труднощі, раціоналісти запропонували протилежну програму. П. виходить із деяких «уроджених ідей», що апріорно притаманні людському розуму, і шляхом накидання цієї категоріальної сітки на світ одиничних речей та явищ людина отримує знання. Проте тут помітна зворотна складність, а саме: перехід від загального до одиничного. Своєрідною альтернативою цим програмам є концепція І. Канта. На противагу модерній філософії як раціоналістського, так і сенсуалістського стибу, німецький філософ наголошував на діяльнісному характерові П. Тобто суб'єкт не стільки пізнає об'єкт, скільки творить його. Завдяки подібній постановці питання фундатор німецької класичної філософії підійшов до розуміння необхідності подолання класичної «гносеологічної робінзонади» у П., що заводила у глухий кут як представників емпіризму, так і раціоналізму. Подолати недоліки цієї контрверзи можна було завдяки трансценденції (див. **Трансценденталізм**) індивідуального суб'єкта П. Стосовно до останнього трансцендентальні форми мислення дійсно є апріорними, оскільки вони напрацьовані попередніми поколіннями людей. Логічним завершенням цієї

тенденції виявився панлогізм і пангносеологізм Г. Гегеля, який поклав в основу своєї концепції принцип тотожності **мислення і буття**. Абсолютний суб'єкт подає об'єкт, і його П. є самопізнанням суб'єкта. У сучасній філософії об'єктом П. все частіше виступає сам суб'єкт і окремі його характеристики. Тому для протиставлення двох типів відношень суб'єктно-об'єктних і суб'єктно-суб'єктних немає вагомих підстав. Варто додати, що традиційне розмежування об'єктів на емпіричні та раціональні втрачає особливий сенс також після того, як у **постпозитивізмі** була обґрунтована теза про теоретичну навантаженість П.

Зміна епохи **Модерну** реаліями **Постмодерну** зумовила низку трансформацій у філософії. Гносеологію як домінуючу модерного філософування змінює **онтологія**, причому не аристотелівського стибу, а саме соціальна. Ця переорієнтація викликана тим, що у фокус дослідження потрапляє людина, її буття у світі. Зрозуміло, що аналізу гносеологічного суб'єкт-об'єктного відношення для розкриття всього багатства світу людини не достатньо. Тому це звернення до онтології буття людини у світі називають ще й антропологічним поворотом у філософії. Подібна теза зовсім не означає, що гносеологія вичерпала можливості свого розвитку і має зійти з історичної арени, як вважають деякі сучасні мислителі. Крім того, нині все частіше говорять про епістемологічний, або когнітивний, напрям у філософії. Коли мова заходить про ці зміни, то насамперед йдеться про переосмислення класичної теорії П. і пошуки нових неklasичних її форм. Виникнення когнітивістики як окремої науки і є однією з версій сучасних неklasичних епістемологій. Отже, поняття «епістемологічний поворот» є набагато ширшим за своїм змістом, ніж когнітивний. Останній є лише одним із напрямів першого, одним із варіантів пошуку нового образу сучасної неklasичної епістемології. Іншими впливовими версіями неklasичної епістемології є: експериментальна (Д. Деннет), еволюційна (К. Лоренц, Г. Фоллмер та ін.), соціальна (Е. Голдман, Д. Блур, С. Фуллер, Ф. Шмітт) епістемології, антропологія науки (Г. Гарфінкель, К. Кнопп-Цетіна), «case-studies» (Б. Латур, С. Волґар, Дж. Гілберт, М. Мелкі).

Особливою спеціалізованою формою П. є **наука**. В історичному розвитку науки, як зазначає В. Стюарт, починаючи від 17 ст. виникло три типи наукової раціональності й, відповідно, три великих етапи еволюції науки — класична, неklasична та постнеklasична. Класичний тип раціональності концентрує увагу лише на об'єктові й виносить за дужки все, що належить до суб'єкта та засобів діяльності. Для неklasичної раціональності характерна

ідея відносності об'єкта до засобів і операцій діяльності; експлікація цих засобів та операцій виступає умовою отримання істинного знання про об'єкт. Нарешті, постнекласична раціональність враховує співвіднесеність знань про об'єкт не лише із засобами, а й ціннісно-цільовими структурами діяльності. Прикметною особливістю постнекласичної науки є саме трансформація ідеалу «ціннісно-нейтрального дослідження». Об'єктивно істинне пояснення та опис «людиномірних» об'єктів не тільки припускає, а й передбачає залучення аксіологічних чинників до складу пояснювальних положень. Коли сучасна наука на передньому краї свого пошуку поставила в центр дослідження унікальні системи, що історично розвиваються і в яких у вигляді особливого компоненту є сама людина, то вимога експлікації цінностей у цій ситуації не лише не суперечить традиційним способам отримання об'єктивно істинних знань про світ, але й виступає їх передумовою. Існують кілька моделей розвитку П. і науки.

Сцієнтизм—антисцієнтизм. Представників сучасної філософії науки умовно поділяють на два великих табори — сцієнтисти (вірять у могутність науки) і антисцієнтисти (розглядають її як соціальне зло). Як перші, так і другі вважають експансію науки в усі сфери суспільного життя однією з визначальних характеристик сучасності, проте наслідки її вбачають діаметрально протилежними. З точки зору сцієнтистів проникнення науки в життя робить останнє організованим, керованим, раціональним, доцільним. Головними методологічними засадами сцієнтизму є: впевненість, що лише за допомогою науки може бути досягнута раціоналізація життя; абсолютизація ролі науки в усіх сферах суспільної діяльності; розгляд наукового знання як єдино необхідної і достатньої засади світогляду; елімінація із філософії світоглядних, а із науки «метафізичних» проблем. Антисцієнтисти переконані, що вторгнення науки в життя згубно впливає на традиційні цінності та ідеали, культивує бездуховність, міщанство, конформізм. На їхню думку, наука поступово відвойовує все більш значну частину «життєвого світу», позбавляючи його «автентичності», причетності до насущних світоглядних проблем людського буття. Нівелювання людської особи, на думку автора концепції «одномірної людини» [Г. Маркузе](#), — це прямий трагічний наслідок раціоналізації життя, що запроваджує наука. Ця контрверза орієнтує на дослідження науки в соціально-культурному контексті, що й дозволяє виявити джерела соціального оптимізму вчених 17—18 ст. і крайню занепокоєність вчених наших днів. «Знання — сила» — було накреслено на скрижалях класичної методології науки та й взагалі всієї класичної буржуазної філософії. Нині стає все більш зрозумілим, що часи класичної раціоналістичної ейфорії від успіхів науки минули й настала пора позбутися просвітницьких ілюзій стосовно науки як «панацеї» від усіх соціальних негараздів.

Екстерналізм—інтерналізм. Екстерналістський підхід визнає соціально-економічну, культурно-історичну зумовленість розвитку науки. Лідером цього напрямку став британський соціолог Дж. Бернал. Представники інтерналістського, або іманентного, напрямку, який очолив французький філософ О. Койре, вважають, що розвиток науки зумовлений внутрішніми, іманентними законами. Було б невинним спрощенням пов'язувати розгляд соціально-культурного впливу на науку тільки з екстерналізмом, а вивчення внутрішньої логіки її розвитку — лише з інтерналізмом. Так, наприклад, інтерналістська концепція американського вченого Т. Куна спирається на цілком соціологічні поняття на кшталт «наукового товариства», а в суті інтерналістській концепції британського філософа науки І. Лакатоса саме зовнішній вплив на науку перетворюється на внутрішнє «тверде ядро» науково-дослідницької програми. У свою чергу екстерналісти так чи інакше також змушені звертатися до проблем внутрішнього розвитку науки. Так, американський соціолог [Р.-К. Мертон](#), поряд із визнанням соціально-культурної зумовленості науки, вважає, що зміна фокусу наукового інтересу може бути інтерпретована як результат внутрішнього розвитку конкретних наук. Певні недоліки дилеми екстерналізм—інтерналізм усвідомлюють деякі західні філософи науки, зокрема представники «історичної школи» в методології науки. І. Лакатос розмежовує «внутрішню» та «зовнішню» історію науки як раціональну історію ідей та нераціональну історію людей з усіма їх суспільними інститутами. Проте він вважає, що за логіку розвитку наукового знання відповідальна внутрішня історія; зовнішня ж покликана пояснювати відхилення в розвитку такого знання, але не може істотно впливати на нього. Згідно з твердженням британського філософа С. Тулміна, зростання наукового знання можна адекватно зобразити за аналогією з теорією еволюції Дарвіна. Основна маса інтелектуальних інновацій буде зумовлена зовнішніми науці факторами. Критерій відбору, за допомогою якого оцінюють концептуальні нововведення, повинен мати внутрішній характер. Напряму, у якому концептуальні інновації накопичуються, детермінований складним механізмом взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників.

Кумулятивізм—плюралізм. Якщо альтернатива «екстерналізм—інтерналізм» акцентує увагу на тому, чим зумовлений розвиток П. — зовнішніми соціально-культурними факторами чи внутрішньою логікою його розвитку, то дилема кумулятивізм—плюралізм пов'язана з тим, як відбувається розвиток. Лінійні, кумулятивні моделі розвитку П. останнім часом витісняють із західної філософії науки. Характерними рисами цих моделей є: визнання надісторичних істин, накопичення яких становить суть процесу розвитку наукового знання; розуміння динаміки наукового знання тісно пов'язане з проблемою демаркації (все те, що не є

наукою, повинно бути відкинуто); повна елімінація хиб з історії науки; образ незмінної статичної науки загалом. Один із радикальних представників «історичної школи» в методології науки американський філософ П. Феєрабенд піддає критиці моделі, згідно з якими в процесі зростання знання зберігаються всі нагромаджені досі результати й додаються деякі нові. Теза кумулятивності потребує, щоб із наступної теорії можна було одержати всі наслідки попередньої. Однак оскільки всі висновки з теорії дедукувати важко, то питання про кумулятивність зводиться до питання про логічну дедукцію однієї теорії з іншої. П. Феєрабенд вважає, що теза про кумулятивність хибна, тому що не пояснює існування альтернативних теорій. Останні, навіть коли вони мають підтвердження в одній емпіричній області, є несумісними. Тому ці теорії неможливо дедукувати одну з одної. Як методологічна вимога принцип дедукування спричинює застій наукового знання, бо вимагає, щоб ми приймали лише такі нові теорії, що узгоджуються зі старими. Але такого узгодження бути не може тому, що теорії несумісні й незіставлювані. Помилковою, на його думку, є й інша теза кумулятивної моделі науки — про інваріантність термінів, що входять до різних теорій. Він стверджує, що значення термінів залежить від контексту тієї теорії, в якій вони функціонують. Оскільки ці теорії несумісні, то й значення термінів незіставлювані одне з одним. Через це не існує «нейтральної мови науки». Кожна теорія повинна виробити свою власну мову. Цей аргумент проти наївно-кумулятивістської інтерпретації зростання наукового знання не є оригінальним. Тезу про «теоретичну завантаженість» наукового знання поділяють багато західних філософів і соціологів науки (М. Хессе, Г. Альберт, Х. Шпінер, Б. Барнс, Д. Блур, М. Мелкі та ін.). Найбільш послідовно у сучасній західній філософії науки її відстоює Н. Хенсон. Те, що емпіричні дані залежать від теорії, тому неможливий «вирішальний експеримент», бо інтерпретація одних і тих же емпіричних даних буде залежати від контексту теорії, в якій вони інтерпретуються, не викликає сумніву. Помилковість радикального тлумачення тези про «теоретичну навантаженість» наукового знання полягає у відстоюванні повної автономії теоретичного знання, його незалежності від об'єкта дослідження. Альтернативу кумулятивістській моделі розвитку наукового знання П. Феєрабенд вбачає у своїй «анархічній теорії П.». Основним її принципом є принцип проліферації (розмноження), що декларує створення й розроблення теорій, несумісних з усталеними точками зору, навіть якщо останні є загальноприйнятими й добре обґрунтованими. Своєрідною альтернативою кумулятивістській концепції є плюралістична, або поліцентрична, модель розвитку П. Так, якщо в лінійних схемах абсолютизується всезагальність розвитку П., то поліцентричні моделі акцентують на його унікальності, своєрідності.

Нормативізм—дескриптивізм. Згідно з нормативною моделлю науки, що домінувала у західній філософії та соціології науки, діяльність вчених, а отже, і розвиток науки, можна зрозуміти за допомогою досить жорсткого набору усталених позаісторичних, абсолютних норм. Ця модель була поставлена під сумнів представниками постпозитивізму й сучасної соціології науки. Представники першої досить переконливо показали, що методологічні ситуації в науці настільки складні та різноманітні, що неможливо задати всезагальний, необхідний і достатній набір принципів та нормативів, якими повинен керуватися вчений у своїй реальній діяльності. Він буде або надто жорстким і тоді стане перепорою розвитку науки, або надто широким та розпливчастим і внаслідок цього не буде накладати на діяльність вчених ніяких значимих заборон. Справді фатальним для нормативного характеру раціональності виявилось звернення до реальної історії науки. Останню довільним чином препарують на догоду своїй концепції, підганяють під певні методологічні нормативи. Так, наприклад, австро-британський вчений *К.-Р. Поппер* схильний не зважати на аномалії в розвитку тих чи інших теорій до появи такої аномалії, що він зводить у ранг «вирішального контрприкладу». Остання, на його думку, і спростовує одну з конкуруючих теорій. У дійсності, як показує реальна історія науки, аномалії майже завжди притаманні кожній з теорій-конкурентів, а статус «вирішального експерименту» той чи інший контрприклад може отримати лише в рамках однієї з конкурентних теорій. Фундатори інтерпретивної соціології дійсно різко протиставляють свій варіант соціології нормативному підходу. На їхню думку, провідним методом соціології науки є інтерпретація дій вченого в ситуації міжособистісного спілкування. Характеризуючи поворот від нормативізму до дескриптивізму, що вилився у становленні антропології науки, розробленні методик «case-studies», необхідно відзначити, що це продовження й поглиблення соціально-культурного дослідження науки на конкретному рівні — з одного боку, а з іншого — це подальша релятивізація образу науки, обмеження його стінами окремих лабораторій та інститутів. Загалом контроверза нормативізм—дескриптивізм виглядає дещо штучною. Протиставляючи нормативний характер науки описовому, чомусь не помічають, що опис завжди здійснюється на основі деяких (інколи неексплікованих) норм і що сама норма є не що інше, як опис тих чи інших процедур наукового дослідження. У будь-якому разі поворот від нормативізму до дескриптивізму, що дійсно відбувається в сучасній соціології науки, не означає елімінацію норм із наукового дослідження. Він свідчить про витискування надісторичних, інваріантних норм класичної раціональності історичними нормами та ідеалами наукової раціональності. Відбувається зміщення акценту з чітко фіксованих соціальних норм на імпліцитні когнітивні норми науки.

Рекомендована література

1. Степин В. С. Научное познание и ценности техногенной цивилизации // Вопросы философии. 1989. № 10;
2. Загороднюк В. П., Мозговий Л. І., Абизова Л. В.,
Емельяненко Г. Д. Філософія освіти і науки. К., 2017;
3. Загороднюк В. П. Антропологізація теорії пізнання // Філософська антропологія та цивілізаційні виклики сучасності. К., 2019.

В. П. Загороднюк

Бібліографічний опис:

Пізнання / В. П. Загороднюк // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. — К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. — Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-883681>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).